

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TÜRKİYE'DE KAMUSALIK KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ VE DIŞLADIKLARI

Doç. Dr. Elif Ekin Akşit
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi

Özet

Bu makale kamusalık kavramını On dokuzuncu ve Yirminci yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de eğitim politikalarındaki dönüşüm süreçlerine bakarak inceliyor. Böylece kamusalığın ne ölçüde dışarıda bıraktıkları üzerinden tanımlandığına dair fikir yürütüyor. Özellikle dışarıda kalanlardan küçük bir kısmı olan ama farklı olarak kamusalığın oluşum süreçlerinde merkezde duran şehirli ve eğitilmiş kadınları odağına alıyor. Böylece, kamusalığın oluşumunda kadınların dışarıda bırakılmalarının da bu katkının bir boyutu olduğunu savunuyor.

Bu süreçte hamiyetli dernekler, öksüz kızların eğitimi gibi mekanizmaların amme hizmetine dönüşümü anlatılıyor. Cumhuriyet döneminde gelişen ve kadınların katkısı olmadan ete kemiğe bürünemeyecek olan kamusalık tipine, görünmese de sadece gündelik hayatın çetrefilli işlerini değil gündelik siyaseti de sürdüren kadınların, bu kavramın soyut niteliğine olan katkısı sorgulanıyor.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan-Kamusalık, Halk, Kadınlar, Eğitim, Osmanlı İmparatorluğu.

The Transformation of the Public Sphere in Turkey

Abstract

This article aims to evaluate women's relations to the public sphere in the last centuries of the Ottoman Empire and throughout the history of the Turkish Republic. The specific translations of the public sphere in Turkish and its association with state practices will also be a point of reference in this evaluation that aims to contextualize the changes in women's lives in the history of the public sphere.

An analysis of Ottoman and Turkish politics of education demonstrates that women's roles were central in the emergence and maintenance of the public sphere. Yet as in its European definitions, the abstraction in public sphere definitions set the public sphere closer to the state while getting further away from women and public spaces in the Ottoman and Turkish experience as well. This problem was crystallized in the headscarf debates where the notion of a public sphere shaped by the modern state was taken to its most absurd ends.

Keywords: Public Sphere, Public Space, Women, Education, Ottoman Empire.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları

Giriş

Tanıl Bora ve Mithat Sancar'ın Habermas'ın *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* çevirisini uzun zaman gayri ihtiyari olarak *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* olarak okumaya devam ettim. Çünkü bu ikincisi benim Habermas'ın kitabının İngilizce başlığını kafamda Türkçeleştirdiğim haliydi. Aslında Habermas da, 1962'de yazdığı kitabını 1989'da İngilizce'ye çeviren Thomas Burger da kamusal alan kavramı konusunda açıklamalar yapmışlardı ve bu açıklamalar Habermas stili bir kamusal alan tarihselleştirmesi yapmak için elzemdi. Habermas Almanca *Öffentlichkeit*'in Fransızca kamusal alan kavramına Almanca'da, Fransızca'sına benzetilerek yapılmış bir çeviri olduğunu söylüyordu. Burger'sa bu kavramı İngilizce'de Fransızca'sına denk düşen *public space*'in değil *public sphere* kavramının karşılayabileceği kanısına varmıştı. Türkçe'ye daha çok bu İngilizce'si üzerinden çevirilen *kamusal alan* kavramıysa, Bora ve Sancar'ın ilk baskısı 1997 tarihinde yapılan çevirisi itibarıyla yerleşmiş durumdaydı. Üstelik, *alan* da *space* gibi boşluğa dayanan bir çeşit mekansallığın tanımı olsa da, Türkçe'de kamusal alan, Habermas'ın kastettiği bu dolaylı mekansallığın çok ötesinde, hem *public sphere* ve hem de kamusal alan olarak çevirilebilecek *public space* tabirlerini karşılar durumda. Kamusal alana boşluğu bir mekansallık olarak eklemek elbette Habermas'ın kastettiği bir şey değildi. Ama bu çeviriden kaynaklı eklemeler deneyimden arındırılmışlık olarak düşünülebilecek bir kamusal alan tahayyülünden daha avantajlı da olabilir (Frazer, 1992). Ne var ki deneyimsellik kavramının tarihsel gelişiminde devlet tecrübesiyle örtüştüğünden bu avantajın kullanım kastı da hala bu yöndedir. Bu makalede bu sorunlar, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde kamusal alan kavramlarının tarihsel gelişimi bağlamında ele alınacak. Türkçe'ye eşanlamlı olarak geçmiş bulunan ve siyaset

bilimi literatüründe Habermas ve Arendt ile beraber anılan kamusal alan kavramının olası yansımaları üzerine düşünülürken, bu yansımaların tamamını kapsamaya çalışılmayacağı. Kavramdaki soyutlama düzeyinin bedeli ve ve bu soyutlamanın devletçe kapsanması süreci üzerinde durulurken bu örtüşmenin içinden birkaç örnekle yetineceğim.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de özellikle On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve Yirminci yüzyıllar üzerinde dururken, kavramı, bu mesafe sayesinde dışarıda bıraktıkları üzerinden gözden geçireceğim. Örneğin kadınların, köylülerin, “cahil halk”ın kavramın geçirdiği dönüşümlerde dışarıda kalışlarına bakacağım. Köylü ve “cahil” addedilen kadınlardan söz edeceğim, ama odağı şehirli ve eğitilmiş kadınlarda tutacağım. Zira bu kadınlar, bir yandan kamusal alanın oluşum süreçlerinin göbeğinde dururken, diğer yandan da soyutlandığı anda dışarıda kalanlar. Bu kamusal alanı, dışarıda kalışlarıyla kuranlar. Bu suretle de soyutlanmanın üzerlerinden sağlandığı kimseler. Üstelik, örneğin bu makaleyi yazarken çok faydalandığım temel bir çalışma olan Cemil Oktay'ın “Hum Zamirinin Serencamı” gibi eserlere yeni bir boyut kazandıracak aktörler (1991). Bir başka kaynağım olan Nadir Özbek'in Osmanlı İmparatorluğunda sosyal devlet konulu makaleleri ise kadınlardan söz etse de, bu dışarıda kalışın hikayesi, sosyal devletin de serencamına ışık tutacaktır (2002, 2005, 2007). Üstelik, hikayenin 1920 sonrası gelişimi, Onur Karahanoğulları'nın (2002) kitabında yer verdiği yaratıcı ders kitapları incelemesi dışında pek işlenmiş değil: 1950'lere kadar süren Takrir-i Sükun'un etkisi ve sonrası için de arşivlerin yeni yeni açılıyor olması kuşkusuz önemli etkenler. Ben burada bu eksiklikleri devletçiliğin ve halkçılığın Halkevleri ve Kız ve Köy Enstitüleri üzerinden dışarı vurumunu inceleyerek gidermeye çalıştım. Bunun için de daha önce *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* adlı kitabımda ortaya koyduğum arşiv araştırmama yenilerini eklemiş olduğum, Halkevleri ve Köy Enstitüleri'ni yeniden araştırdığım bir çerçeve kullanacağım. Bu araştırmalar ve dolayısıyla hem Osmanlı İmparatorluğu ve hem de Türkiye için seçtiğim evren, üzerinde özellikle durulan dönemin evrensel niteliği itibarıyla devletin biçimlediği kamusal alan ve bu politikadaki dönüşümleri merkeze alıyor. Bunu da eğitim politikalarındaki dönüşümler yansıtıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanlar

Kamu kavramının kolaylıkla fazla geniş bir tarihe yayılmış aynı kelime imiş gibi anlaşılan bir tarihi var. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında

Avrupa'dakine benzer bir kamusal alanın oluşumu üzerinde duran çalışmalar az da olsa yok değil (Artan, 1989).¹ Osmanlı imparatorluğu'nun Avrupa deneyiminden farklılığı üzerine bina olan çalışmalar ise Weberyen bir ütöpik akılcılığı batıya atfederken, Osmanlı imparatorluğundaki farklılıktan imparatorlukta İslam'ın hukuka hakim olmasını sorumlu tutuyor (Heper, 1974: 11). Osmanlı hukukunun şeriat hukukundan farklı, devlet temelli bir hukuk sistemi olduğu son on yıllardaki çalışmalarla altı çizildi (İnalçık, 2000). Bu makalede de kamu kavramının dönüşümüyle ilgilenirken farklılıkların değil paralelliklerin üzerinden gideceğim. Buradaki incelemem kavramın ölçmeyle biçmeyle, devletin alanı olan bir sosyalliğin bir başka ifadesi olarak bireyleri kitlede eritmeye eşanlı olmaya başladığı, yani Heper'in bürokratik yönetim geleneğini başlattığı On dokuzuncu yüzyıla başlıyor.² Ne var ki bu bağlamda kavramı siyasal teknolojilerin gelişmesi açısından Aydınlanmayla ilişkilendirirken daha uzak geçmişlere açık kapı bırakmak da gerekiyor (Foucault, 1976).

On dokuzuncu yüzyıl kamusal kavramının oluşumundan sonra gelen devlet anlamı kazanmasının gerçekleştiği dönem. Üstelik sadece o zamanlar yaygın olarak kullanılan *amme* ve *umum* kelimeleri değil kamu kelimesinin ta kendisi de devletle ilgili bir anlam kazanıyor bu dönemde: Bu kelime Türkçe'ye Tunguzca'dan geçtiği ve Yunus Emre'nin “adımız miskindir bizim/düşmanımız kindir bizim/biz kimseye kin tutmayız/kamu alem birdir bize” dörtlüğünde ve başka yerlerde de kullandığı bir-çok anlamını barındırmaya devam etse de artık çelişkili anlamların birleştiği bir yer olacaktı. Derlemek toplamak anlamına gelen "kamu"mak, "her," "tüm," "hep" gibi anlamlarda kullanılan terime, gelişmelerin farkında bir Osmanlı aydını olan Şemsettin Sami düveli, yani devletle ilgili anlamı da ekliyordu (Nişanyan, 2008; Kaşgarlı, h1333, Şemsettin Sami, 1317: 1039).

Osmanlı arşivlerinde menafii-i umumiye ve menfaat-i umumiye (kamu menfaati) gibi ifadelerle yansı bulan kamu kavramı, *umum* ile beraber ama daha sınırlı bir şekilde kullanılan *amme* kelimesi ile beraber uzun On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuruyordu.³ Kavramın kadınların hayatlarına doğrudan müdahale eden uygulamaları ise, yine Tanzimat döneminden itibaren ortaya çıktı. Bu dönemden itibaren Reşit, Ali ve Fuat Paşaları olduğu kadar Jön Türkleri, hatta Abdülhamit'i, devletin tanımının

1 Kısmen Akşit, 2005 Bölüm 2 de bu konu üstüne kafa yoruyor.

2 Kelimenin çokluk kavramı ile karşılaştırarak sunumu ve farklı Batı Avrupa dilleri ve Batı Avrupa kaynaklı dillerdeki ölçme biçme anlamı için bakınız (Negri, 2002).

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO 173/25, 22/Ra/1307; DH.MKT., 280/45, 09/Ra/1312; Y.PRK.HR. 23/43, 21/N /1314, A.MKT.UM, 423/9, 09/S /1277.

yardım edilen ve meşruluk sağlayan vatandaşı daha fazla kapsamı olarak tanımlanabilecek bir sosyal devlet fikri farklı taraflarıyla sarıyordu. Devletin gücünü türetebileceği bir alanın peşinde yeni bir tanımları için geçmişle ilişkinin yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç vardı, kavram, burada, yeni fonksiyonlar yükleniyordu. Eğer varolan aidiyetler geçmişte bırakılırsa, bu geçmişte kalan aidiyetlerin hamurundan yeni aidiyet halkaları yaratılabilirdi (Anderson, 2006). Anneliğin kapsadığı alanın bir kısmı bu işe yarayabilirdi.

Bu tanımların peşinde, yakın geçmişle mesafelenmek Tanzimat dönemi zihniyetlerine de, onların eleştirisine de damgasını vurdu. Bu mesafelenme Fransız devrimi fikri, *ancienne régime* etiketi sayesinde öncesini tamamen geride kalmış ilan ederek On dokuzuncu yüzyıl boyunca kurumsallaşması sürecinde gerçekleşti. Bu mesafelenişin en doğrudan yolu kadınlardan geçiyordu: Bir yandan On sekizinci yüzyıldan itibaren şair ve yazar kadınlar arası yeni yeni şekillerde entelektüel kamusalıklar güçlenmeye başlarken her yenilikçi atılım kendisini bu kadın konferanslarından ayırarak öne çıkıyordu (Uraz, 1941: 48, 70, 77, 95). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğunda da, 1880'lerden itibaren, genel bir kategori olarak anneler cahillikle, geri kalmışlıkla, kısacası eski rejimin tüm günahlarıyla suçlandılar (Fortna, 2001; Bçi, 1312: 1). Böylece anneler cahil olmak istemiyorlarsa yeni ödevleri olan vatanın nüfusunu ve refahını arttırmak, ona asker doğurmak -ama yetiştirmemek- görevlerini devralabilirdi. Bu süreçte annelik kadınların mutlak görevi, askerliğin kadınlar için olanı, kadınlığın tamamlayıcı boyutu olarak tanımlandı (Mark, 2006: 295). Hatta, annelerin bebekleriyle kurdukları birbirine karışma hali yeni bir hayali cemaatin birleştirici ögesi oldu (Davin, 1976: 13).

Orta Doğulu feminist tarihçiler feminizmin analizine milliyetçiliği eklerlerken annelikle vatana asker yetiştirmenin özdeşleşmesi üzerine de gittiler (Badran, 1995): Vatandaşlığın askerlik vesilesiyle erkekleşmesi meselesi için gereken vatanın kadınsılaştırılması süreci, İran için, yine *vatan* kelimesi üzerinden Afsaneh Najmabadi tarafından 1997'de ortaya koyuldu (Najmabadi, 1997). Milliyetçiliğin annelikle tarihsel bağlantısının kamusalığın oluşumundaki merkezi yeri ise 2003'te Joan Landes tarafından Avrupa için kuramsallaştırıldı (Landes, 2003: 97, 103). Annelikle askerliği birbirine bağlarken, vatanın anne olma potansiyeli olan bir kadın tarafından temsil edilmesi anneye duyulan arzuyu vatana duyulan bir arzuya dönüştürüyordu. Fransız devriminin kurumsallaşması sürecinde hürriyet gibi fikirlerin kadın imgeleriyle temsil edilmesi bunun bir örneği idi. Bu temsillerin soyutlama derecesi, kadınlar hayali kavramların antropomorfist canlandırmalarına alet edilirken, kamusal mekanlardaki varlıklarının siyaset tanımlarının dışında kalmasına vesile oluyordu.

Annelik, bu süreçte, yeni ortaya çıkmaya başlayan birey ve homojen bir kitle olarak toplum ikiliği arasındaki geçişliliklerin alanı olmaktan çıkmaya da başlayacaktı. Vatan anne tanımlarını devralır, annelikse bir yurttaşlık görevi halini alırken anneye duyulan aşk, biraz önce tarif ettiğim anne-bebek ilişkisinin kırılarak yeni bir sosyal örgütlenme biçimi oluşturmasına yol açıyordu. Bu kırılış, daha ulus-devletin ve insan haklarının temel anı olan doğumda gerçekleşiyordu (Agamben, 2001: 168). Bütün insanların eşit olduğunun ilan edildiği bu anda, güç, bebekten de, anneden de, ebeden de, profesyonellerin maharetli ellerine geçiyordu. Hayatın belki de en çıplak anına, anne ve bebek birliğine kolay eklenilebilen yaşlı bir kadın olan ebe yerine artık profesyoneller dokunuyordu. Ebeler yeni eğitim yollarıyla erkek doktorların yanında bir aksesuara dönüşürken, kızların eğitimi vesilesiyle kamusal alanın yeni biçimleri meşru hale geliyordu.⁴

İngiltere'de ebeler okuma yazma bilmediklerinden yolları tıkanırken aşağı yukarı aynı şeyler Osmanlı İmparatorluğunda da Yahudilerden müteşekkil ebe sınıfının başına geliyordu (Bakos, 1999: 225). Okuma yazma bilen ebeler de doktorlar tarafından yeni bilgileri öğrenmeye teşvik edilmiyordu çünkü eğer ebeler de kitap yazmaya ve kitaplardan öğrenmeye başlarsa yeni kazandıkları otorite tehlikeye düşecekti (Bakos, 1999: 226, 229, 232). Bu dönemde kadınlar artık beraber iş yapmak için değil de beraber çay içmek için biraraya gelmeye başlıyorlardı. Orta-üst sınıflardan kızlar bu yolla eliş öğrenebilecekleri okullara gönderiliyor ve çocuk doğumu ve hatta yetiştirilmesine dair bir şeyler öğrenebilecekleri kadın kamusal alanlarından koparılıyorlardı (Akşit, 2009; Bogdan, 1990: 89-90). Osmanlı İmparatorluğu'nda da, sadece haremi hümayunun değil evlerdeki haremelerin yapısı hürriyet fikri ile değişmeye, kölelerin, yani cariye ve odalıkların yeri sorgulanmaya başlıyordu (Toledano, 1998). Bu değişimlerle beraber kızların eğitiminin dayandığı eviçi eğitim mekanizmalarında kırılmalar oluyor, kızların yaygın eğitimi sağlayan Rüşdiyeler ve Kız Sanayi Mektepleri bu noktada ortaya çıkıyordu (Akşit, 2005, Bölüm 3). Harem ve ev-içi eğitim modellerini devralan sanayi mektepleri, özel eğitimi kamusal eğitime dönüştürürken giderek artan sayılarda kadın ve erkeğin eğitimi ve çalışma yaşamına dahilini sağlayacaklardı. Dahası, kamusal alanı evlerin içinden geçen bir eksenle yeniden kurgulayacaklardı (Akşit, 2005: 92-96).

Kamusal eğitim eviçi eğitimin yerini alırken, kamusal fikri de giderek daha fazla devletle ilişkileri belirliyordu. Bu çerçevede, Osmanlı imparatorluğunda 1789'dan itibaren kurulan önce askeri daha sonra idari ve

⁴ Kırılma için bakınız: (Davin, 1976: 10); ebelerin aksesuarlaşması için bakınız (Foucault, 2003: 71) ve (Bogdan, 1990: 83-101).

tıbbi okullar üzerinden yeni bir eğitim anlayışı yerleşiyordu. Çocukları evlerden bağımsızlaştırdığı oranda merkezi otoritelere bağlayan yaygın eğitim pratikleri 1869'dan itibaren hız kazandı. Ebelikse daha 1843'te Tıbbiyenin emrine kurslar yoluyla girdi (Delice, 2006: 47). Ebeler bu tip kurumlarda yer almaya başlarken otoritelerinden yitirecekler, okula gidemeyenleriye anneler gibi cahil ilan edildi.

Aynı dönemde derneklerinin kurulmasıyla elele giden okul açma faaliyetlerinden müteşekkil bir kamusal ortaya çıkmıştı. Önceleri devlet ve toplum arasında asılı duran ve Mithat Paşa'nın karısı, Enver Paşa'nın karısı gibi karakterlerce temsil edilen yüksek ve orta dereceli devlet görevlileri dolaylı seçkinler bu kamusalığın baş özneleriydi. Kendilerini terbiye-i umumiyenin faillerinden gören kadınlar merkezi devlet değil ortak yarar anlamında kamu okulları haline gelecek okullar açmayı, eskilerini tamir ettirmeyi, yardım derneği kurmak gibi kamusal faaliyetler içinde görüyorlardı (Boa, Y.Prk 26/78, 1310; Özbek, 2005: 61). “Her devlet ve milletin saadeti hali efradı ahalsinin” cehaletten kurtulmasına bağlanması gerçekleşmişken, bu sürece aracılık eden bu kadınlar, kısa zamanda İttihat ve Terakki elitlerinin parçası oldular (Ergin, 1941: 382; Özbek, 2007: 796).

Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Emine Semiye ve Fatma Aliye Hanımlar bu elitin prototipini oluşturuyorlardı. Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin politikalarını çokeşliliğin reddi gibi konularda biçimleyemeyeceklerdiyse de, gazetelerdeki ve kitaplardaki yazıları onlara yeni iletişim alanları açıyor ve bu kanallar yeni örgütlere de zemin oluşturuyordu. Bir siyasallık kategorisi olarak eylemliliği taşıyan dişil “doğurucu emek” işbaşındaydı (Arendt, 2003: 68, 37; Berktaş, 2002: 99). 1876'da Mithat Paşa'nın eşi, Paşanın kurduğu Kız Sanayi Mekteplerinin de ilişkide bulunduğu askeriye ağları çerçevesinde, yaralı askerlere yardım için bir cemiyet kurdu.⁵ Bunu 1887 tarihli, Hıristiyan kadınlardan müteşekkil Beyne al-Nas Fukaraperver Uhuvveti ve 1897'de Aliye'nin kurduğu bir cemiyet, ve 1898'de de Emine Semiye'nin Şefkat-i Nisvan'ı izledi (Fatma Aliye/Mahmut Esat, 2007; Çakır, 1994: 43-45, Van Os, 2005: 462, Özbek, 2005: 63, 67).

Kısacık birinci Meşrutiyet'in en önemli tartışmalarından biri, bu cemiyetlerce ulaşılmaya başlanan halkın yönetime dahil ile ilgiliydi: Tartışmaların göbeğinde Arapça 'onlar' anlamına gelen 'hum' zamiri vardı (Oktay, 1991). II. Abdülhamit ise meclisi kapatıyor ama bu derneklerin faaliyetlerine, kendisine yakın ellerde buldukları müddetçe izin veriyordu.

5 Etyen Mahçupyan bu tip cemiyetlerin de parçası olduğu cemaat örgütlenmelerini günümüze kadar süren bir parçalı kamusal olarak kuruyor (Mahçupyan, 1998).

Daha sonra bu faaliyetlere bizzat yardım etti ve bir yandan da giderek daha geniş kitlelere kendisini şefkatli bir sultan olarak sundu. Böylece kamusal yardım faaliyetlerini devletin hizmet görevi ve güç kaynağı haline getirdi (Özbek, 2005: 56, 57, 72). 1912–13 yıllarında, Balkan Savaşları sırasında genişleyen Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Hey'et-i Merkeziye'si de kadınların hayırsever çalışmaları için uygun bir zemin oluşturuyordu (Özbek, 2007: 805). Bu cemiyet Kızılay'ın çalışmalarını doğrudan savaşa dair faaliyetlerden Edirne'de ve Bursa'da meslek okulu (Hilal-i Ahmer Kadınlar Darüssınaası) ve öksüzler yurdu açmak gibi yine savaşın yarattığı sorunlarla baş etmeye çalışan ama diğer yandan da yardımın odağını savaştan uzaklaştıran bir yere kaydırıyordu (Özbek, 2005: 49-51). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti ise Enver Paşanın eşi Naciye Sultan tarafından 1916'da kuruldu (Özkipper Oktar, 1998: 103).

Bu kuruluşlara paralel olarak Mithat Paşa'nın kurduğu Sanayi Mektepleri, paşanın kendisi siyasi hamleler içinde yok olurken payidar kalacak ve iyilik yapma iktidarını kamuoyundan alan Abdülhamit tarafından yaygınlaştırılacaktı.⁶ II. Abdülhamit bu gibi kurumlar aracılığıyla amme hizmetini egemenliğin yeni bir aracı olarak yaratıyordu.⁷ Devlet fabrikalarında iş gören Kız Sanayi Mektepleri de Hilal-i Ahmer okulları gibi, askerlere çamaşır dikmekte uzmanlaşıyordu (Akşit, 2005: 92-96; Özbek, 2005: 53). İttihat ve Terakki Cemiyeti bu şekilde Sanayi Mekteplerini devralırken hayırsever derneklerin devletle sivil toplum kamusalılığı arasında asılı duran fonksiyonlarını da siyasi etkisini genişletmeye yönlendiriyordu. Yani Habermas'ın tanımladığı anlamda kamusal alanın dağılışı süreci Osmanlı İmparatorluğunda bu noktada kurumsallaşıyordu.

Yani kamusal alan sarayla önce Tanzimatçı sonra Meşrutiyetçi ve İttihatçı seçkinlerin birliği olan ailelerce yaratılmış ama artık devletle eşanlı hale gelmeye başlamıştı. Yine de, hala sadece dışarı alanlarda değil kadınların söz konusu çamaşırıları diktikleri ev-içlerinde de yer buluyor ve meşruiyetini sağlıyordu (Akşit, 2005: 92-96; Özbek, 2005: 53, 2007: 797, 805-807). Toplumsal yaşama müdahale ve katılım biçimlerinin gelişimini de bu çizgide

6 İyilik yapma iktidarı için bakınız Habermas, 2000: 196; Abdülhamit'in stili için bakınız: (Özbek, 2005); Sanayi mekteplerini devralış için bakınız :(Akşit, 2005).

7 Ama amme hizmeti egemenliğin yerine hiçbir zaman geçmeyecekti. Yani Osmanlı İmparatorluğu yekpare bir yönetim biçimine sahip olmadığından, Karahanoğulları Onar eleştirisinde çok haklı olsa da İlber Ortaylı'nın İdare Tarihi'ni bıraktığı noktada Osmanlı İmparatorluğunda katılım değil hukuk temelli bir merkezileşme aracı olarak kamu hizmeti ortaya çıkıyordu (Karahanoğulları, 2002: 96, 97, 109; Ortaylı, 1979: 302-305).

belirleniyordu. II. Meşrutiyette Mecliste Hakimiyet-i Milliye kavramının anlamı tartışılırken, öznesi muallak bırakılıyordu. Cemiyetlerin okullarla, okulların askeriyeyle, yine cemiyetlerin ve okulların bu dönemde çıkmaya başlayan dergilerle ilişkisi kamusal kavramının farklı açılımlarını göstermeye devam ediyordu. Ne var ki, bu kurumlarda yer alan seçkinlerin İttihat ve Terakki ile ilişkisi artık yeni bir kamusal tanımıyla eşanlı hale gelmişti. Böylece yarı-resmi denilebilecek bir renge bürünen kamusal, askeri ve milli niteliklerinden bağımsız düşünülemez bir şekil alıyordu (Demirci, 2008; Özbek, 2007: 806-807; Akşit, 2005: 92-96).

Devlet ile birbirine karışan bir kamunun oluşumunu tartışırken, seçkinlerin oluşturdukları çok yönlü kurumların evrelerinden geçen rolünü de es geçen eserler hiç kuşkusuz devlet kadrolarının oluşumunda çok etkili olan Galatasaray ve Mülkiye okullarını tartışmanın tek nesnesi olarak alıyor (Szyliowicz, 1971: 376-377). Halide Edip'in ilk eşi Salih Zeki bu süreçte Tefik Fikret yerine Galatasaray'a müdür olurken Edip, Tefik Fikret'in tarafını tutar ve onu Desmoulin etkisinin ve ademi merkezîyetçi Prens Sabahaddincilerin bir ürünü olarak tanıtırken okulun içindeki çatışmaların niteliğine dair de ipuçları veriyor (Adıvar 1926: 306). Halide Edip bu tartışmaları aktardığı sayfalarda aynı zamanda kendisinin Salih Zeki ile ayrılış sürecini de belgelerken, kadınların kamusal oluşum süreçlerindeki yerine de ışık tutuyor (Akşit, 2002). Salih Zeki, bir yandan eğitim yoluyla oluşan yeni bir kamusal baş aktörlerinden olmaya koyulurken, diğer yandan da okulun öğretmenlerinden biriyle Halide Edip'ten habersiz ikinci bir evlilik yapıyordu. Halide Edip'se, kıskançlıktan değil, ama fikren olduğu yer iki evli bir adama eş olmaya izin vermeyeceğinden, Salih Zeki'yi çok sevmesine rağmen boşuyordu. İttihat ve Terakki Fatma Aliye gibi yazarların konu üstündeki tüm ısrarına rağmen çökeşlilik meselesini 1917'deki Hukuk-u Aile kararnamesinin parçası olarak tutarken, Salih Zeki çökeşliliği bir fikir değil gündelik hayatın soyutlanması gerekmeyen bir ayrıntısı olarak görüyordu. Burada sadece özensizlikten başka güdüler de vardı: Meclise giremeyen, devletin kamusal öznesi olmadığı düşünülen kadınlar aslında dernekler, dergiler, doğumdan feragat, geçmişin eti kemiği olmak yollarıyla doğrudan müdahil olduklarından, onları dışarıda bırakmak özel gayret gerektiriyordu. Salih Zeki bu gayretinde yalnız değildi, kavram oluşumunun pratik ve teorik aşamalarında benzeri dışarıda bırakmalara konu olmuştu (Frazer, 1992: 113-117). Salih Zeki'nin bu gayretine mukabil aynı sene Halide Edip de ikinci eşi Adnan bey ile evleniyordu.

Galatasaray'ın toplumsal etkisi tartışılırsa da, kamusal alan üzerindeki etkisinin de sınırlı olduğu savunuluyor. Örneğin Bernard Lewis Galatasaray ve Mülkiye'nin kamusal tanımını belirlemede eşit önemi haiz olduğunu savunuyor. Ne var ki Szyliowicz devlet-kamu örtüşmesinde Mülkiye'nin

etkisinin daha fazla ve belirleyici olduğunu, Galatasaray mezunlarının ise ancak 1920'lerden itibaren Mülkiye'ye gittikleri oranda daha fazla söz sahibi olduklarını söylüyor (Lewis'ten aktaran Szyliowicz, 1971: 376-377, 386, 389). Cevdet Paşa'nın kuruluşundan sonraki yıllarda gelişmesini pek de tatmin edici bulmadığı Mülkiye'de tecrübe ile kamu yönetiminin birleştirilmesi isteği bu analize göre önemli bir başarıya zemin oluşturuyor. Zaten Cevdet Paşa'nın müdahalesini izleyen dönemde çok fazla Mülkiyeli devlet kademelerinde yer alıyor ve her ne kadar “Türk” kamu yönetimi gibi bir kavram çok sorunlu olsa da, Türkiye'de kamu yönetimi ve siyaset bilimi bu yüzden ayrı ayrı geliyor (Szyliowicz, 1971: 385-386; Emre, 2003: 10, 30).

Jön Türk iktidarından 1950'lere kadar hızla bu yer alış -başka okulların da mezun vermesi gibi sebeplerle- düşse de Abdülhamit dönemi Tanzimat politikalarının belki en başarılı sonuçlarının alındığı, örneğin rasyonel işe ve okula kabul edilme kriterlerinin uygulandığı bir dönem olarak mezunlarının kalitesini de belirliyordu (Szyliowicz, 1971: 383, 387-390). Mülkiye öğrencilerinin yüzde yirmi beşini Anadolu'nun kırsal kesiminden öğrenciler oluşturuyordu. Bu öğrenciler diğerlerine oranla derslerde ve önemli kademelere gelmekte daha başarılı idiler. Antalya İbradı gibi belli yerlerin sürekli öğrenci göndermesiyle bu başarı arttı. Ayan-eşraf çocukları ve babaları bey, efendi, paşa olanlarsa her zaman mezunların dörtte üçünü oluşturuyordu. Yani eğitimin ve devlet kademelerinin giderek genişlemesi sürecinde odak giderek merkezden, taşradan oğullarını gönderenlere kayıyordu (Dodd, 1965: 274, Szyliowicz, 1971: 380-388, 397). Abdülhamit ve İkinci Meşrutiyet dönemleri Mülkiye mezunları devletin kamusalılığı devralışını perçinliyordu. Kamusalılığın sınırları Mülkiye ile genişlese de uzun zaman -1940'lara kadar- kadınları dahil etmiyordu (Dündar, 2006). Kamusalılık çemberinin Türkiye Cumhuriyet'inde Köy Enstitülerine uzanan genişlemesinde kadınların dahli hep sorunlu olmuştu. Bu süreçte yeni vatandaşlık anlayışları yerleşirken doğum anından devşirilen hayat yeni iktidar biçimlerinin dayanağı idi. Ne var ki kadınların dışarıda bırakılmasıyla sağlanan yeni biz tanımları, kadınların içinde buldukları ilişkiler ağlarına gösterilen bilinçli özensizlikle de perçinleniyordu.

Türkiye'de Kamusal Alan

Osmanlı İmparatorluğu bağlamında kamusalılığın oluşumunun tanımlanmasında başı çeken alanlar olan dernek-dergi-okul-fabrika-parti beşlisinin kadınlar yoluyla kamusalılığın eviçlerine de sirayet etmesini sağladığını söylemiştim. Devletin kamusalılığı devralışının tamamlanması Türkiye Cumhuriyeti tecrübesi ile mümkün olurken, bu devrin ete kemiğe bürünmesini de yine kadınlar sağlıyorlardı. Cumhuriyet'in ilanından sonra

eğitimli ve şehirli alt ve alt orta sınıf kızlar, Askerlerin iççamaşıklarını dikmekten, kültür devrimi safhalarında Kız Enstitülüler olarak yeni seçkinlerin kıyafetlerini dikmeye geçtiler. Kız Sanayi Mektebi talebe ve mezunları bu şekilde, Cumhuriyetin gereklerini içselleştirmiş olan ve Ankara gibi yeniden yaratılan şehirlerle özdeşleşen yeni bir zümrenin mensupları ve terzileri oldular (Akşit, 2006). Cumhuriyet’in ilanı Birinci Meşrutiyet’ten beri resmi olarak tartışılan “cahil halk”ın yönetime resmen dahil anlamına geliyordu ama bu dahil oluş kolay olmayacaktı. “Cahil halk”ın parçası ve aynı zamanda da yeni Cumhuriyetin yeni yüzü olan kadınların dahil oluşu da problemliydi elbette: Bu problemlerin bir hamlede bertaraf edildiği 1934 senesine kadar acaba kadınlara önce seçilme hakkının mı seçme hakkının mı verilmesi gerektiğini tartışan üst sınıflardan şehirli ve eğitimli kadınlar zaman zaman kendi hallerine en uygun seçeneği önemsiyorlar, yani seçilme hakkının üzerinde durmayı tercih ediyorlardı.

Bu süreçte bu üst sınıflardan şehirli ve eğitimli kadınlar kamusal alanın merkezinden hayal kırıklıklarının sularına doğru yol alıyorlardı. Fatma Aliye zaten babası Ahmet Cevdet Paşa Jön Türk iktidarı döneminde gözden düşerken onunla beraber savrulmuştu. Bu savruluşu sağlayan Halide Edip’se Cumhuriyet’in ilanı sürecinde aktif olsa da kısa zaman içinde küskünleşerek İnönü kırklı yıllarda onu geri çağırana değin manevi bir sürgünde dolaştı (Uraz, 1941: 211, 226). Nezihe Muhittin gibi Osmanlı yazın hayatı bağlamında daha az duyulmuş olan bir kadın cumhuriyetin kuruluş aşamasında Türk Kadınlar Birliği’nin kurucusu ve kadın entelektüellerin ağlarının sürdürücüsü olarak ortaya çıktı. Ne var ki, daha Halk Fırkası kurulmadan Kadınların Halk Fırkası’nı kurma girişimi bertaraf edildi. Seçme değil seçilme hakkının elde edilmesine ayıracağı mücadelesi kısa zaman içinde Fatma Aliye ve Halide Edip gibi köşesine çekildi (Zihnioğlu, 2003).

Daha önce Kız Sanayi Mektepleri bağlamında ya da bu gibi okullarla bağlantılı yardım dernekleri üzerinden yardım-edilen olarak seçkinlerle ilişkiye geçen alt sınıf şehirli kızlarsa, eski seçkinler küsüp köşelerine çekilirlerken yeni seçkinlerden oldular: Özellikle Doğu’da yine öksüzler arasından seçilip yetiştiriliyor, ama artık seçkinler için aranan eşler, örnek vatandaşlar olarak bu zümrenin sınırlarını genişletmesini sağlıyorlardı (Akşit, 2005, Bölüm 6; Alpkaya, 1988: 64-70). Hem bilimsel annelik yöntemlerini uygulayarak bebeklerini yokluk yıllarında bile tam elli gram süt ve bir yumurta sarısının yarısıyla beslemeyi başarabilen, bunu yaparken de profesyonellerden yardım alan ideal anneler, hem de evlerini ve dolayısıyla çocuklarıyla ilişkilerini kamuya açarak örnek bir ev dekorasyonu, aile kurgusu ve çocuk bakımının nasıl olabileceğini anlatan gönüllü aktörler oldular.

Bu süreçte, Türkçe'de *umum* karşılığı bir sıfat iken dil devriminden sonra *amme* karşılığı ad olarak kullanılmaya başlanan *kamu* bu yeni niteliği ile artık halk anlamına da gelmeye başladı (Nişanyan, 2008; Tarama Sözlüğü, 1969). Hukuk terimlerinin ve devlet kuruluşlarının isimlerinin Türkçeleştirilmesi esnasında *amme* ve yer yer *umum* karşılığı olarak *kamu* kelimesi kullanılırken *amme menfaati* bu kurumların varlık amacı olarak net bir şekilde tanımlanıyordu.⁸ Cumhuriyet'in ilk yıllarında On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendini gösteren cemiyetlerin yeni tezahürleri olan Kadınlar Birliği Cemiyeti, Türk Ocakları, Verem Mücadele Cemiyeti, Türk Tayyare Cemiyeti, Muallim Birlikleri, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, Veremle Mücadele Derneği ve hatta Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye umumun menfaatine uygun dernekler olarak listelenirken, bu uyum örneğin Türk Hanımları Esirgeme Derneği'ne yapılacak nakdi yardımın vesilesi oluyordu.⁹ *Kamu kurum ve kuruluşları* ifadesi harf devrimini müteakiben kurumsallaşırken, bu kurumların birçoğu kapatılacak ya da radikal dönüşümlere uğrayacaktı. Kamusal *kamu* kurum ve kuruluşları ile eşanlamlılaştırırken meşruiyetini *kamu* hizmetinden devşiriyordu. Dahil olanıyla olmayanıyla adeta erkek bir nüfus olarak düşünülen bu *kamu* ise, şehirlerde Kız Enstitüleriyle yeniden yaratılan kitleye işaret ediyor ama ideolojik ve materyal işçileri olan kadınları, Aliye, Edip ve Muhittin'i bıraktığı gibi dışarıda bırakıyordu.

Amme hizmeti umumun yönetime katılımını dışarıda bırakan, umumu sadece pasif değil aynı zamanda ya fertler olarak, ya da muallak olarak tanımlayan bir kavramdı.¹⁰ *Amme* kudretinin *amme* hizmetinin gerçekleşmesinde bir araç mı yoksa sosyal devletin oluşum yıllarından devralınan ve ammenin değil “*amme* idaresini tecessüm ve teşehhüs ettiren muhtelif idare hükmü şahıslarının teşkilatının” bir egemenlik aracı mı olduğu meselesi 1930'ların başlarında *service public* edebiyatı çevirisi kaynaklı bir şekilde tartışılmıştı (Karahanoğulları, 2002: 96, 97, 107; Derbil, 1950: 28). *Kamu*

8 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA) 30..10.0.0/44.284..20, 7/8/1940; 30..1.0.0/76.481..9, 18/3/1957; 30..18.1.2/82.19..10, 18/3/1938; 30..18.1.1/2.31..16, 23/1/1921.

9 BCA 30..18.1.1/14.42..6, 28/6/1925; 30..18.1.1/15.49..12, 5/8/1925; 30..18.1.1/15.49..13, 5/8/1925; 30..18.1.1/12.58..16, 2/12/1924; 30..18.1.1/4.39..3, 26/11/1921; 30..18.1.1/8.47..14, 16/1/1924; 30..18.1.2/7.62..12, 18/12/1929; 30..18.1.2/9.17..19, 2/4/1930; 30..10.0.0/80.526..3, 31/12/1929; 30..10.0.0/117.816..27, 7/7/1930; 30..10.0.0/80.526..8., 14/8/1930; 30..10.0.0/143.24..5, 8/10/1927; 30..10.0.0/174.205..4, 20/4/1926.

10 BCA 30..10.0.0/144.32..5, 20/10/1928; 30..10.0.0/144.32..8, 26/12/1929; 30..10.0.0/144.32..9, 15/1/1930.

kavramının serencamı konusu üzerine doğrudan kafa yoran az sayıda yazardan biri olan Karahanoğulları'na göre 1933'te *Mukayeseli Hukuku İdare* kitabı yayımlanan Musliheddin Adil, amme hizmetlerinin öznesini tanımlarken devlet ve fertlerden söz etmiş ve devleti fertlerin yapamayacağı hizmetler için değil yaparlarsa “milli tesanüdün atisi ve mevcudiyeti için tehlike teşkil” edeceği yerde görevlendirmişti (Musliheddin Adil s. 18'den alıntılan Karahanoğulları, 2002: 100). Fertler dışında aktif bir başka özne, bu sefer Charles Crozat'ın muallak “hususî faaliyetler”ine gizlenmişti ve halkçılığın benzeri şekilde muallak öznesiyle özdeşleştirilmişti (Karahanoğulları, 2002: 102-4; Kahraman, 2002: 57; Oktay, 1991).

Amme hizmeti göreviyle kültür devriminin toplumsallaşmasını hedefleyen ve yeni tip kamusal alanın sınırlarını çizen Halkevleri, 1928'de, Millet Mekteplerinin açtığı yolda kurumsallaşacaktı (Akşit, 2008b; Albayrak, 1989: 469; Filiz, 2005: 72, 73; Dewey, 1939: 10-11; Haspulat, 2006: 81). 1927- 1928'de Halk Dershaneleri olarak açılan bu okullar, 1928-1935 yılları arası Millet Mektepleri ve 1936-1950 yılları arası Ulusal Okullar adıyla çalışmalarını sürdürürken sadece yeni harflerle okuma yazma değil, hesap, kadınlara ek olarak çocuk bakımı, tüm vatandaşlara yerlere, tramvaylara, otobüslere tükürmenin zararları, beden azaları, sağlık bilgisi ve Türk bayrağının, Türk milletinin eskiliği, Teşkilatı Esasiye, vatanını sevmeyi öğretiyorlardı (İstanbul Araştırma Merkezi, 1985: 114-116). Bu bilgilerin hitap ettiği, tramvaylara, otobüslere binen şehirli *vatandaş* halk eğitiminin ulaşmayı hedeflediği Türkiye nüfusunun alanını daraltıyordu ama 1932'de Recep Peker “iki tek kıymetli vatandaş bir araya gelirse iki değil on, üç tek kıymetli vatandaş çalışmada birleşirse yapacağı tesir üç değil yüz eder” hesabıyla halkın kontrollü mekanlarda bir araya gelmesini devletin çıkarında birleştiriyordu (Peker, 1971: 6-10, 8). Ne var ki “halkçı maarif,” kadın ve erkeği beraber terbiye etmek ve terbiye oldukları ölçüde kamusal alana dahil etmek isterken çocukları bu caminin yerini almasını istedikleri mekanlara kabul etmeyerek kadınları da dışarıda bırakıyorlardı (Çeçen, 1990: 380; Ergen, 2007: 25; Darülfünundan Üniversiteye, 1933: 83).

Bu süreçte, köylüler halk eğitimi ve göç yoluyla bu kamusalığa öyle veya böyle dahil olmaya başlayacaktı. Daha yirmi beş sene önce nüfusun yüzde seksenini oluşturan köylüler 1950'ler itibariyle şehirli kamusalık biçimlerini dönüştürmeye başlamışlardı. Bu gücü devletçiliğin sanıldığı kadar yaygın olmadığı otuzlardan itibaren, devlet desteği ile birbirinden ayrı düşünülmeyen Köy Enstitülerinin, devletten neredeyse hiç destek almadıkları gibi devlete para da kazandırmaları sağlamıştı (Karaömerlioğlu, 1998: 49, 55, Kirby, 2002; Pamuk / Toprak, 1988). Enstitüler çok eril kurumlar olarak düşünülse de enstitülerin kız öğrencileri de vardı. Üstelik özellikle Doğu'daki Kız

Enstitülerinden Köy Enstitülerine transfer olanlar az değildi. Ama onlar da, Kız Enstitülüler gibi sessiz kaldılar, anılarını da yazmadılar, medyada da çok sınırlı temsil edildiler.

Şehirlilik ile vatandaşlığın özdeş olduğu ve seçkinler zümresinin eğitim yoluyla dönüştüğü Cumhuriyetin kuruluş yıllarında adeta bir seçkinlik alameti olarak kurulan kamusalılık, 1950'lerden itibaren köylülük sembolü olarak görülen kıyafetlerin kamusal mekandaki yeri üzerinden konuşuldu. İlk yıllarda Atatürk bulvarından köylü kıyafetiyle geçilemeyeceğine dair bir şehir efsanesi olarak ifade bulan bu bahis, özellikle kadınların kamusalılığı bağlamında başörtüsü meselesine taşındı (Sirman, 2006; Bora, 2006; Çınar, 2008; Kreiser, 2005; Özdalga, 1998; Akşit, 2008a).¹¹ 1950'li yıllar konusunda bile daha pek az tarihsel eser varken, Cumhuriyetin 1950'lerden bu yana geçirdiği dönüşümleri tarihselleştiren mevzuların başta gelenlerinden biri bu oldu. Her ne kadar başörtülü kadınların kamusal alana dahil olamaması üzerinden tartışılıyorsa da, kadınların kamusal alana dahil olup olmadığı da ilk kez bu kadar yaygın olarak bu bağlamda konuşuluyordu.

Bu noktada, Metin Heper'in *Bürokratik Yönetim Geleneği*'ni tekrar hatırlamakta fayda var (Heper, 1974; 1966). Bu makalede çok kısaca üzerinden geçilen dönemlerin arka planından özellikle 1945'ten 1960'lara dair bir bakış açısı geliştiren kitap "Osmanlı-Türk evriminde" bürokrasinin rolünü tartışır ve Weberyen verimli olma-olmama kategorisi yerine dinsel olma olmama kategorisi önerir (Heper, 1974: 31, 51, 165). Bu çerçevede, söz konusu evrimsel gelişimde dinsel geleneklerin dinsel olmayan gelenekleri etkilediği bir bürokratik yönetim geleneği oluşmuş ve bu gelenek 1945'te çok partili hayata geçişle önemli bir dönüşüm geçirmekle beraber sürmüştür. Bu dönüşüm, söz konusu evrim içinde ilk defa geleneksel yönetici gruba dahil olmayan bir grubun siyasal hayat içinde sivrilmesiyle de yakından alakalıdır (Heper, 1974: 122). Ne var ki dinsellik konusunda İnalçık temel alınsa da İnalçık, "Osmanlılarda şeriatın bağımsız olarak ortaya çıkan geniş kanun yapma faaliyeti"ne vurgu yaparak Osmanlı imparatorluğunun dinselliğini kendisi problematize etmiştir (İnalçık, 2000: 46).

Başörtüsü bağlamı 1970'li yıllarda sosyal devletin içermiş olduğu yeni anlamları, kamu kavramının devletten olası kopuşlarının mahiyetini konu dışında bırakırken Heper'in çalışması dinsellik eksenine bu konuyu da bir giriş niteliği taşımaktadır. Ama Heper'in üzerinde durduğu dönemin tarihselleştirici yaklaşımlarla çalışılması gerekmektedir. "Seksen sonrası" başlığı ile yazılan

11 Yine de, örneğin Kreiser'in makalesinde, 1930'lar ve 2000'li yıllar arasındaki analiz boşluğu çok güçlü olarak hissediliyor.

tezler ve üretilen kitaplar da yetmişlerin bu potansiyelini kenarda bırakıp sonrasında gelen baskıcılığın üzerinde durarak 1980'lerden sonra gelen boğucu ortamı anlamaya ve tedavi etmeye yönelik başlangıçlar yapsalar da bu iyileşme daha bütüncül ve kolektif bir anlayış gerektiriyor. Ama 2000'li yılların başında devletin kamusal alan tanımına dair resmi denilebilecek açıklamanın bağlamını da bu başlangıçlar gösteriyor: YÖK Başkanı Teziç'e göre kamusal alan bir parkta polis kimlik kontrolü yaptığında tesettürlü bir kişiyi giysisinden ötürü tanıyamazsa oluşan bir şeydi (Radikal, 2004). Bu tanıma göre kamusal alan gücün en çıplak haliyle tezahür ettiği yerdirdi. Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu da bu tanıma, Diyanet'i kamusal alanın esas sorumlusu olmaktan çıkarmaya çalışırken aslında merkezine yerleştirdiği bir yazı yazarak katkıda bulundu (2008). Ona göre kamu hizmeti yapan bu kurum devletle kamuoyu arasındaki dengeyi sağlamakla görevliydi. Muslim World dergisi için İngilizce olarak yazılan bu yazı, kamu hizmeti aracılığıyla düzenleyerek hizmet etmiş olmak tahayyülünü barındırıyordu (Bardakoğlu, 2008: 176).

Bardakoğlu'nun sözleri gücünü halkın kolektif bedeninden alan modern devletin hayata gösterdiği arızalı bireyleri ayıklamak şeklinde tezahür eden özene bir örnekti. Zaten hiçbir zaman birbirlerinden apayrı bir varlıkları olmamış olan devlet ve kamusal halleri ayrılırken (Rose, 1996: 330; Rose, 2006: 3) Diyanet İşleri'nin kamusal alan müdahalelerinin nasıl bir çizgi izleyeceği merak konusu. Kamusal alanı soğurup aslında hiçbir zaman tanımlamayı temsil sorununu halleden devlet, özellikle başörtüsü tartışmalarından sonra bu tanımlamayı yapacak gibi görünüyor. 1945'ten 1952'ye, sonra da 1961'den itibaren, hukuk dilinin sadeleştirilmesi atılımında *amme* ve *umum* kelimeleri yerine de *kamu* kelimesi kullanılmaya başlanırken kamusal alan tartışılmıyordu (Tanör, 2004: 377; Erdin, 2008: 224). Kamusal alanın nerede başlayıp nerede bittiği, bir mekan mı yoksa bir prensip mi olduğu, yoksa kolluk kuvvetlerinin bedenlerinde mi vuku bulduğu artık tartışılıyor. Ne var ki resmi kanallardan kamusal alan içeren açıklamalar yapılsa da kavram aslında mevzuatta yer almıyor (Özbudun'dan Aydın, 2006).

Alan kelimesinin kapsadığı boşluk olası tanımlarında kadınların yokluğunu belirtiyor. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun adeta bir sosyal devlet olarak kapsamaya çalıştığı anlamıyla toplum artık uluslararası kuruluşların ilgi alanına girerken kadınların kamusal alan dışında kalma tarihi bu kelimedede görünür oluyor. Ama entegre bir nüfusun bütünlüğü ülke ekonomisinin en önemli gereği olmaktan çıktığı için devletin artık kendisini ahlaki bir projenin ortasına yerleştirmemesi kadınların hayatlarını güç aracı yapan projelerin sona erdiği anlamına gelmiyor. Yani kamu ve devletin artık birbirinden ayrılması kadınların temsili yokluklarının sona ermesi demek olmuyor. Ne de sona ermiş olası kadın kamusal alan biçimleri -doğum ile ilgili

ağlar, kadın entelektüellerin kuşaklararası kamusalıkları- geri geliyor (Rose, 1996: 328-329; Perez-Diaz, 1992: 11-20).

Sonuç

Giderek kazandığı devlet anlamının ötesinde hapsediğimiz toplum ve birey ikiliklerinden bir kaçış olabilecek kamusal kavramı, sosyal devletin oluşumu sırasında daha ziyade bu ikiliklerin içine saptırılan bir alan olarak dönüştü. Sosyal devletin dağılması sırasında da, kamusal alan kullanımlarımız sosyal devletin tanımlayan, benzeştiren ve yardım eden niteliklerine referans vermeye devam ediyor (Mcneely, 2002, 129-130). Kadınların kamusal varlığı ise her ikisinde de pek dikkate alınmıyor, alındığında bile bazen çevirinin imkansızlıkları bazen de kavramların özellikle onları dışarıda tutarak inşa edilmiş olması sebebiyle tanımlanamıyor. Kadınlardan arındırılarak kurulan devlet menşeli kamusal aslında çoğu zaman en mahrem olduğunu düşündüğümüz yerlerden geçiyor.

Bu makalede, özetle, kadınların kamusal dönüşümlerindeki rollerini anlattım. Amme hizmetlerinin şefkati ve kudreti/kahrı bol bir devletçe devralınması, derneklere Abdülhamit'ten daha yakın bir yerde dursa da İttihat ve Terakki tarafından bu devrin düveli karakterini koruması kadınları her aşamasında tekrar tekrar dışarıda bırakarak gerçekleşmişti (Alpkaya, 1988: 64-70). Bu dışlanma, Cumhuriyet döneminde gelişen ve kadınların katkısı olmadan ete kemiğe bürünemeyecek olan kamusal tipinin dönemin nihai kamusal mekanı olarak kurgulanan ama kadınların evi olamayan Halkevleri'nde görünür oldu. Halkevleri 1951'de sona ererken artık şehirler ve şehirliler üzerinden tahayyül edilen kamusal türleri kalıcı olarak değişti ama kadınları dışında bırakmaya devam etti. Bu dışarıda kalış, kamusal alanın niteliğinin başörtüsü üzerinden tartışılmasına yol açtı.

Devlet menşeli kamusal tanımını talep eden tartışma, aynı zamanda, kamusal alan tabirinin tanımsız kalmasının kadınların dışarıda kalışlarına ilişkin tarihçeyi nasıl mümkün kıldığını gösterdi: Resmi açıklamalardaki bu tarafsızlıkta bir yandan kamusal mekan olarak anlaşılırken diğer yandan kimlik soran polislin bedenine indirgenebilen bir mekansallık vardı. Bu sayede kamusal mekan kavramının önerdiği ve kadınların aktif olarak içinde yer alabilecekleri bir siyasi oluşum yerine, alan kelimesindeki boşluk kadınların yokluğu ile eşanlamlı olmaya devam edebiliyordu.

Kamusal alanı yeniden tanımlamanın söz konusu olduğu bu noktada, kavramın tarihselleştirilmesindeki eksiklikler de göze çarpıyor. Günümüz tartışmaları 1925-1950 ve 1950 sonrası dönemin kamusal bağlamında tarihselleştirmesinin eksik olduğu noktalarda kilitleniyor. Bu döneme ilişkin

içeriden çalışmaların, yani 1950 sonrasında kaleme alınan kamu yönetimine ilişkin değerlendirmelerin tarihselleştirerek bu gözle okunması verimli olacaktır. Kısacası ben burada daha çok bu tarihselleştirmeyi toparlayıp, belli bir dönüşümü geniş bir zaman diliminde ele alma başlangıcı yapmaya çalışsam da, kuşkusuz konu, yeni çalışmaları bekliyor.

Kaynakça

- ADIVAR, H. E. (1926), *Memoirs of Halide Edip* (New York, London: The Century Co.).
- AGAMBEN, G. (2001), *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev.: İsmail Türkmen).
- AKŞİT, E. E. (2009), “Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları,” *Toplum ve Bilim*, 114: 7-26.
- AKŞİT, E. E. (2008a), “Women, the Modern State and Religious Space in Turkey,” WALL, John (ed.), *Mediations in Cultural Spaces: Structure, Sign, Body* (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing): 154-168.
- AKŞİT, E. E. (2008b), “Halk Eğitiminin Başarısı ve Başarısızlığı,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*: 12.
- AKŞİT, E. E. (2006), “Ankara’nın Kılıkları,” CANTEK, Funda Şenol (ed.), *Sanki Viran Ankara* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- AKŞİT, E. E. (2005), *Kızların Sessizliği* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- AKŞİT, E. E. (2002), “Kadın Hareketi, Halide’nin Salih’i ve Hatıralar Kimin Tarihi,” *Tarih ve Toplum*, 219/37: 10-13.
- ALBAYRAK, M. (1989), “Yeni Türk Harflerinin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mektepleri’nin Açılması (1862-1928),” *Atatürk Yolu*, 4.
- ALKAN, A. (2005), *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı* (Ankara: Dipnot Yayınları).
- ALPKAYA, F. (1988), *Cumhuriyet Rejiminin Bir Islah Çalışması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi Anabilim Dalı).
- ANDERSON, B. (2006), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso).
- ARENDR, H. (2003), *İnsanlık Durumu* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- ARTAN, T. (1989), *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus*, Thesis (Ph. D.) (Massachusetts Institute of Technology, Dept. of Architecture).
- AYDIN, M. (2006), “50 Yıllık Hukukçuyum, Mevzuatta Kamusal Alan Yok,” *Zaman*, 17 Şubat.
- BADRAN, M. (1995), *Feminists, Islam, and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt*. (Princeton, New Jersey: Princeton University Press).
- BARDAKOĞLU, A. (2008), “The Structure, Mission and Social Function of the Presidency of Religious Affairs (PRA),” *The Muslim World*, 98: 173-181
- BAKOS, A. E. (1999), “‘A Knowledge Speculative and Practical’ The Dilemma of Midwives’ Education in Early Modern Europe,” WHITEHEAD, Barbara (ed.), *Women’s Education in Early Modern Europe: A History: 1500-1800* (London: Routledge).
- BERKTAY, F. (2002), “Heidegger ve Arendt’te Özgürlük: Bir Keşişme Noktası,” KEYMAN, Fuat (ed.), *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya* (İstanbul: Everest Yayınları).

- BOGDAN, J. (1990), "Losing Birth: The Erosion of Women's Control Over and Knowledge about Birth, 1650-1900," ANTLER, Joyce / Sari Knopp BIKLEN, Sari Knopp (eds.), *Changing Education: Women As Radicals and Conservators* (Albany: State University of New York Press).
- BORA, A. (2006), "Zenciler Birbirine Benzemez," *Amargi - Üç Aylık Feminist Dergi, Dosya: Başörtüsü mü, Açıklık mı, Özgürlük mü?* 1.
- BORA, A. (2004) "Kamusal Alan Sahiden "Kamusal" mı?," ÖZBEK, Meral (ed.), *Kamusal Alan* (İstanbul: Hil Yayın): 529-538.
- BORA, T. (2007), *Medeniyet Kaybı* (İstanbul: Birikim Yayınları).
- ÇAKIR, S. (1994), *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları).
- ÇEÇEN, A. (1990), *Halkevleri: Atatürk'ün Kültür Kurumu* (Ankara: Gündoğan).
- ÇINAR, A. (2008), Subversion and Subjugation in the Public Sphere: Secularism and the Islamic Headscarf. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 33/4: 891-913.
- DAVIN, A. (1978), "Imperialism and Motherhood," *History Workshop Journal*, 5: 9-66.
- DELİCE, S.T. (2006), *Hemşirelik Mesleği ve Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Mesleğe Etkilerinin Betimlenmesi* (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi).
- DEMİRCİ, A. (2008) "1908 Paramentosuna Göre Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri," *1908-2008: Jön Türk Devriminin Yüzüncü Yılı Konferansı* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 28-30 Mayıs).
- DERBİL, S. (1950), "Kamu Hizmeti Nedir?," *AÜHF Dergisi*, 7/3-4.
- DEWEY, J. (1939), *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor* (İstanbul: Maarif Vekaleti).
- DODD, C. H. (1965), "The Social and Educational Background of Turkish officials," *Middle Eastern Studies*, 1/3: 268-276.
- DÜNDAR, C. (2006), *Yetiştik Çünkü Biz*. Belgesel. <http://www.candundar.com.tr/index.php?Did=17#this>.
- EMRE, C. (2003), *Yönetim Bilimi Yazıları* (Ankara: İmaj Yayınevi).
- ERDİN, S. (2008), "Yasaların Dili ," *Mecmua: Ankara Hukuk Fakültesi Öğrencilerinin Fakültelerine Armağanı*. (Ankara: Sözkese Matbaacılık): 197-232.
- ERGEN, E. (2007), *Türkiye'de Halkevleri ve Elazığ Örneği* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yüksek Lisans Tezi).
- ERGIN, O. N. (1941), *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Osmanbey Matbaası).
- FATMA ALİYE/MAHMUT ESAT (2007), CAMBAZ, Firdevs (ed.), *Çok Eşlilik/Taaddüd-i Zevcât* (İstanbul: Hece Yayınları).
- FİLİZ, T. (2005), *Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Örgütlerinin Eğitim Sorununa Bakışı (1920-1935)* (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).
- FORTNA, B. (2001), "Learning to Read in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 21/1-2: 34-41
- FOUCAULT, M. (2003), *The Birth of the Clinic* (London: Routledge) (Çev.: A.M. Sheridan).
- FOUCAULT, M. (1990), *The History of Sexuality, Vol. 1* (New York: Vintage).
- FOUCAULT, M. (1979), "Omnes et Singulatim: Towards a Criticism of Political Reason," *The Tanner Lectures on Human Values*, Stanford University, October 10, 16, <http://foucault.info/documents/foucault.omnesEtSingulatim.en.html>
- FRASER, N. (1992) "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy" *Habermas and the Public Sphere* (Craig Calhoun, ed.). Cambridge, MA: MIT Press, 109-142.
- GOODMAN, D. (1992), "Public Sphere and Private Life: Towards a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime," *History and Theory*, 31/1: 1-20.

- GÜRİZ, A. (1971), “Türkiye’de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28/1-4: 13-40.
- HABERMAS, J. (1989), *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge: MIT Press) (Çev. Thomas Burger).
- HABERMAS, J. (2000), *Kamusalın Yapısal Dönüşümü* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Taml Bora ve Mithat Sancar).
- HASPULAT, Y. (2006), *1923- 1940 Yılları Arasında Eğitimde Köye Yönelme Hareketlerinin Toplumsal Dayanakları* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi).
- HEPER, M. (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği*, (Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları).
- HEPER, M. (1966), *Amme İdaresi Bibliyografyası (1958-1966)* (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi).
- İNALCIK, H. (2000) *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık) (Çev. Neyyire Gül Işık).
- İSTANBUL ARAŞTIRMA MERKEZİ (1985), “Millet Mektepleri- Köy Yatı Dersaneleri,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9-10.
- KAHRAMAN, H. B. (2002) “Modern Türk Siyasetinin Rousseaucu Kısıtlamaları Üstüne Rousseau-Kant Bağlamında bir Değerlendirme,” *Toplum ve Bilim*, 93: 55-82.
- KALE, S. D. (2002), “Women, Salons, and the State in the Aftermath of the French Revolution,” *Journal of Women’s History: Women and the State*, 13/4: 54-80.
- KAPLAN, L. (1998), *Cemiyetlerde ve Siyasal Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu).
- KARAHANOĞULLARI, O. (2002), *Kamu Hizmeti:Kavram ve Hukuksal Rejim* (Ankara: Turhan Kitabevi).
- KARAÖMERLİOĞLU, A. (1998), “The Village Institutes Experience in Turkey,” *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1: 47-73.
- KAŞGARLI Mahmut, (r1333), *Divanu Lügat-it-Türk* (İstanbul: Amire Matbaası).
- KIRLI, C. (2000), “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol,” *Toplum ve Bilim*, 83: 58-79.
- KIRBY, F. (2002), *Türkiye’de Köy Enstitüleri* (Ankara: Güldiken Yayınları).
- KREISER, K. (2005), “Turban and Türban: ‘Divider between Belief and Unbelief’: A Political History of Modern Turkish Costume,” *European Review*, 13/3: 447-458.
- LANDES, J. (2003), “Republican Citizenship and Heterosocial Desire: Concepts of Masculinity in Revolutionary France,” DUDINK, Stefan / HAGEMANN, Karen / TOSH, John (eds.), *Masculinity in Politics and War: Rewritings of Modern History* (Manchester, U.K.: Manchester University Press).
- LANDES, J. B. (2003), “Further Thoughts on the Public/Private Distinction,” *Journal of Women’s History*, 15/2: 28-39.
- LANDES, J. (2001), *Visualizing the Nation: Gender, Representation and Revolution in Eighteenth-Century France* (Ithaca London: Cornell University Press).
- LANDES, J. (ed.) (1998), *Feminism, the Public and the Private* (Oxford, New York: Oxford University Press).
- LANDES, J. (1989), *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca: Cornell University Press).
- MAHÇUPYAN, E. (1998), “Osmanlı’dan Günümüze Parçalı Kamusal Alan ve Siyaset,” *Doğu Batı*, 5:25-53.

- MARK, H. (2006), "Dzipanker Giyankeş," EKMEKÇİOĞLU, Lerna (ed.), *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar* (İstanbul: Aras Yayıncılık) (Çev.: Melissa Bilal).
- MCLAREN, M. (1993), "Possibilities for a Nondominated Female Subjectivity," *Hypatia*, 8/1: 153-159.
- MCMILLAN, D.A. (2000), "Energy, Willpower, and Harmony: On the Problematic Relationship between State and Civil Society in Nineteenth-Century Germany," F. Trentmann (ed.), *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History* (New York: Berghahn Books).
- MCNEELY, Ian F. (2002), *Emancipation of Writing: German Civil Society in the Making, 1790s-1820s* (Ewing: University of California Press).
- NAJMABADI, A. (1997), "The Erotic Vatan [Homeland] as Beloved and Mother: To Love, to Possess, and To Protect," *Comparative Studies in Society and History*, 39/3: 442-467.
- NEGRI, T. (2002), "Towards an Ontological Definition of the Multitude, (Pour une définition ontologique de la multitude)," *Multitudes*, 9 (Çev.: Arianna Bove).
- NIŞANYAN, S. (2008), *Sözlerin Soyağacı - Etimolojik Sözlük*, <http://www.nisanyansozluk.com/search.asp?w=kamu>.
- NÜFUS ETÜTLERİ ENSTİTÜSÜ (1978), *Turkish Fertility Survey 1978* (Ankara: Hacettepe Nüfus Etütleri).
- OKTAY, C. (1991), *Hum Zamirinin Serencamı* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık).
- ORTAYLI, İ. (1979), *Türkiye İdare Tarihi* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları).
- ÖZBEK, N. (2007), "Defining the Public Sphere During the late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-18)," *Middle Eastern Studies*, 43/5: 795- 809.
- ÖZBEK, N. (2005), "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies*, 37: 59-81.
- ÖZBEK, N. (2002), "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet," *Toplum ve Bilim*, 92: 7-33.
- ÖZDALGA, E. (1998), *The Veiling Issue, Official Secularism and Popular Islam in Modern Turkey: Official Secularism and Popular Islam in Modern Turkey* (London: Routledge).
- ÖZKİPER OKTAR, T. (1998), *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi).
- PAMUK, Ş. / TOPRAK, Z. (eds.) (1988), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (Ankara: Yurt Yayınları).
- PEKER, R. (1971), "Recep Beyin Nutku," *Halkevlerinin Doğuşu: 19 Şubat 1932 Açılışın ilk Haftası*. Halkevciler Kardeşler (haz.) (Ankara: Güneş Matbaacılık).
- PEREZ-DIAZ, V. (1992), "Civil Society and the State: Rise and Fall of the State as the Bearer of a Moral Project," *La Revue Tocqueville/The Tocqueville Review*, XIII/2: 5-30.
- ROSE, N. (2006), *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century* (Princeton: Princeton University Press).
- ROSE, N. (1996), "The Death of the Social? Re-figuring the Territory of Government," *Economy and Society*, 25/3: 327-356.
- SİRMAN, N. (2006), "Türkiye'nin Kamusunda Endişe," *Amargi - Üç Aylık Feminist Dergi, Dosya: Başörtüsü mü, Açıklık mı, Özgürlük mü?*, 1.
- SZYLIOWICZ, J. S. (1971), "Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mulkiye," *World Politics*, 23/3: 371-398.
- ŞEMSETTİN SAMİ (1317), *Kamus-u Türki* (Dersaadet: İkdam Matbaası).
- TANÖR, B. (2004), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).

- TANYU, H. (1967/8), *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi).
- TOLEDANO, E. R. (1998) *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Seattle: University of Washington Press).
- TOROS, A. (1975), *Tarsus II: Doğurganlığın Düzenlenmesi Üzerine Sosyal Bir Deneme* (Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı).
- URAZ, M. (1941), *Kadın Şair ve Muharrirler* (İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi).
- VAN OS, N. (2005), “Ottoman Muslim and Turkish Women in an International Context,” *European Review*, 13/3: 459-479.
- VELİDEDEOĞLU, H. V. (1975), *Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu Terim ve Sözcükler Kılavuzu* (Ankara: Türk Dil Kurumu).
- ZİHNİOĞLU, Y. (2003), *Kadinsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* (İstanbul: Metis Yayınları).
- BÇİ (1312), “Bir Çocuğun İnsaniyetperveranesi,” *Çocuklara Mahsus Gazete*, 13 Şubat: 1.
- (1925), 677 Numaralı Kanun: “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun,” <http://proje.basbakanlik.gov.tr/mevzuat/metinx.asp?mevzuatkod=1.3.677&sourceXmlSearch=>.
- (1933), “Darülfünundan Üniversiteye,” *Resimli Şark*, 35/29: 83.
- (2004), “Erdoğan İsrar Ediyor,” *Radikal*, 11 Temmuz, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=121844>.